

Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım

A. Vahit İMAMOęLU*

ABSTRACT

Psychological Approaches to Emotion of Devotion and Obedience

All human beings are eager to devote divine or non-divine beings in the process of history. Devotion to one object or Supreme Being is firstly emotional matter than people use the reasoning to understand the devotion. This study deals with the construction of devotion which have emotional and reasonable dimensions. Moreover, it examines the issue of leading from obedience to submission in terms of İslamic teachings. This paper also evaluates the function of reason and heart in the submission and obedience.

Keywords: *Devotion, obedience, submission, emotion, reason, heart, free will, will.*

Giriş

Kendisine yöneltilen dini hitaba pozitif karşılık veren insan, dini hayat olarak tanımlanan hayatını kendi güdüleri, duyguları ve ilgileri çerçevesinde yaşamaktadır. Yani kutsal öğretilerin insanın ruh dünyasında bir iç değer olarak yaşanmaya başlamasıyla birlikte dini hayat gerçeklik kazanmaya başlamaktadır. Bu durum, dini hitabın muhatabı olan insanın psikolojik bünyesinin kendisi dışında herhangi bir şeye bağlanmaya uygun bir yapıda olup olmadığı veya dini bir hayat yaşamaya kendisini iten diğer faktörlerin ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabı, din psikolojisi çalışmalarında genellikle "dini inancın motivasyonu" konusu ele alınırken verilmektedir. Bu çalışmanın konusu ise, dini inancın en önemli motivasyonlarından biri olan "bağlılık" güdüsünün diğer dini motivasyonlar arasındaki yeri ve dini hayat açısından değerini belirlemektir. Konu daha çok İslam dini açısından incelenecek, diğer dini motivasyonlarla birlikte bağlılık güdüsüne numune teşkil edebilecek örnekler bu dinin müntesipleri arasından verilecektir.

Varolduęu günden beri insanların řu veya bu şekilde kendilerinden üstün gördükleri bazı varlık ya da objelere inanıp içten bağlılık gösterdikleri ve

* **Yard. Doç. Dr.**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi ABD Öğretim Üyesi

onlarla barışık bir hayat yaşamaya çalıştıkları sosyolojik araştırmaların ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisidir. Yani fert bazında bazı istisnalar olsa bile, tarihin hiçbir döneminde dini bir bağlanma içinde olmayan hiçbir toplumun bulunmadığı bilinen bir gerçek olma özelliğini korumaktadır¹. Evrensel ölçekte geçerlilik arzeden bu durum, insanların yapısal özelliklerinden birisi olarak inanma ve bağlanma duygusunu ima eden en önemli argüman olarak dikkat çekmektedir. Konuyu detaylı olarak tartışmadan önce bağlanma ve itaat ile ilgili kavramlar üzerinde biraz durmaya çalışalım.

İtaat ve Bağlılık Kavramlarına Genel Bakış

İtaat, Arapça "tav" kökünden türemiş olup, boyun eğmek, kabul etmek, emre uymak, kulluk etmek, isteyerek yapmak anlamlarında kullanılmaktadır. İstilahta ise emir ve nehiy konusunda İslamın öngördüğü şekilde emredileni yapmak, yasaklanandan kaçınmak olarak tarif edilmektedir². İtaat ferdin hiç tereddüt etmeden bir dış otoritenin istek ve emirlerine uyması anlamına da gelmektedir. Bu mânada itaat, isteğe ve korkuya bağlı olarak ortaya çıkabilir. Bu durumda, ibadetlerin yerine getirilmesinde bağlılık ve itaat kavramları birlikte rol oynar.

Kur'an-ı Kerimde itaat kavramı, üçü taat kelimesi, yedisi isim diğerleri de fiil olmak üzere seksenbeş yerde; itaat edilmesi gerekenler, itaat edilmeyenler, itaat ve itaatsizliğin neticeleri şeklinde geçmektedir. Bu ayetlere genel olarak bakıldığında itaatın; Allah'a, Resulüne, ulu'l emr ve ebeveyne olmak üzere dört şekilde ele alındığını görmekteyiz. Allah'a itaat onun emir ve yasaklarına itaat olarak alınmaktadır. Hz. Peygambere itaat ise; sağlığında kendisine, emir, yasak ve talimatlarına, vefatından sonra ise onun sünnetine itaattir. Bir başka ifadeyle Resule itaatın anlamı, Allah'a, daha doğrusu Allah'ın peygamber aracılığıyla gönderdiği emirlere itaattir³.

Ulu'l emre itaat ise, daha çok devlet yöneticileri, halkı sevk ve idare edenler olarak algılanmaktadır⁴. Bir diğer itaat ebeveyne olan itaattir. Şüphesiz bu itaatten kasıt, toplumun çekirdeğini oluşturan aileyi sağlıklı tutmaktır. Günümüzde sosyal bilimciler konuya bu gözle bakarken, İslam dini de anne ve babaya itaati aynı gerekçelerle emretmiştir⁵.

Bağlılık, bağlanma duygusuyla ilgili bir olgudur. Kavram olarak, kapılmak, tutulmak, sevmek ve tâbi olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bir diğer ifadeyle bağlanma, karşı tarafın ilgi çeken herhangi bir yönünü sevmek ve onunla yakınlaşma anlamı taşımaktadır

A. Maslow da bağlılık duygusunu, ait olma ve sevgi ihtiyacı olarak ele almaktadır. Ona göre, arkadaş olma ve dostluklar kurabilme, karşı tarafa sevgi gösterme ve sevilebilme bir ihtiyaçtır⁶. Böylece, ilgi duyabilme ve seve-

1 Yavuz, K., "Günümüzde Din Psikolojisi", s. 253.

2 Ağırman, C., Sünnette İtaat, s.15-17.

3 Kırbaçoğlu, H., İslam Düşüncesinde Sünnet, s.151-154.

4 Nisa Süresi, 59.

5 İsra Süresi, 23-24.

6 Maslow, A.H., Motivation and Personality, s.43-44.

bilme, akabinde insanları birbirine yaklaştırmakta ve bağlılığa götürebilmektedir. İnsani bağlanmanın özünde yatan ilgi ve sevgidir. Bağlanma ilâhi olanla ilgili olursa, daha çok inanma ve O'na teslim olma şeklinde tezahür etmektedir. Dolayısıyla, bağlanma beraberinde teslimiyeti getirebilmekte ve bu durum daha ziyade bağlanmanın kesafeti ve samimiyeti ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır.

İbadet-İtaat İlişkisi

İbadet itaat ilişkisine gelince; kelime olarak ibadet itaat anlamında kullanılmakta, ilahi kudrete karşı kulluk ve bağlılığı söz ve hareketlerle ifade etmek olarak değerlendirilmektedir. Burada Allah'a güven ve bağlılık temeli üzerinde, derin bir minnettarlık duygusu ve dini vazife şuurunun ifadesi ortaya çıkmaktadır⁷. Dolayısıyla, ibadet bir itaat davranışıdır. Zira, insanda tapınma eylemini gerçekleştiren asıl niyet "bağımlılık şuuru" ndan beslenmektedir. Kendi varoluş imkânlarıyla tam ve mükemmel olmayan insanın, her şeyini kendisine borçlu olduğu mükemmel ve yüce varlığa karşı itaat ve yakınlaşma isteği ibadetle ifade edilmektedir⁸.

Esasen, ibadetten önce, inanç ve bağlanma noktasında bütün dinlerde inanan insanın inandığı varlığa karşı bir tür teslimiyeti söz konusudur. Bu teslimiyet acaba inanan insanın inandığı varlığı her türlü noksanlıklardan beri, her şeye gücü yeter sonsuz bir kudret sahibi olarak algılamasından ve onun karşısında hiçbir şansı bulunmadığından dolayı zorunlu bir teslimiyet midir? Yoksa alternatifi olduğu halde, hem birtakım kişisel çıkarları, hem yapısal özelliklerinin de etkisiyle ihtiyari bir tercih midir?

İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıkların Allah'a itaati zorunlu bir teslimiyeti ifade ederken, insanın Allah'a samimiyetle ve kendi iradesiyle yönelmesi ancak bağlanma ile ifade edilebilir. Zira, bu bağlanmanın özünde yatan sevgidir. Sevgiye dayalı iman, inanan kişide başka yolla mümkün olmayan bağlılığı devamlı ve zevkli hale getirmektedir⁹. Sevgisiz imanın eksik olacağı ve iman olmadan herhangi bir dindarlıktan söz edilemeyeceğine göre, dindar bir insanın, dindarlığının nişanesi olarak Allah'a yönelmesi, O'nun emir ve yasaklarını yerine getirmesi, böyle bir sevginin göstergesi olan teslimiyetle gerçekleşmektedir. Zaten, İslâm teriminin semantik hazinesinde mündemiç olan silm (barış, hoşgörü) ve teslimiyet mânaları da isteyerek yönelmeyi ve sevgiyle bağlanmayı ortaya koymaktadır.

Farklı toplumlar, farklı gruplar ve farklı kişiler ele alındığında, bağlanma ve teslimiyetin de farklı şekillerde tezahür ettiğini görürüz. Zira bağlanmanın temelinde, ön plânda sevgi ve korku kavramları olmakla birlikte çoğu zaman menfaate dayalı bağlılığın ya da zorunlu gibi görünen itaatin olduğunu bulabiliriz.

Bu noktada Kur'an-ı Kerim, teslimiyeti zorunlu ve ihtiyari olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. İnsanın dışında tabiatta bulunan diğer canlı ve

7 Hökelekli, H., Din Psikolojisi, s. 211.

8 Hökelekli, H., a.g.e., s. 234.

9 Hökelekli, H., Din Psikolojisi, s. 166.

cansız varlıkların tamamının Allah Teala'ya teslim olup secde ettiklerini ve tesbihatta bulduklarını ifade eden Kur'an-ı Kerim, insanın bu tesbihatı anlayamayacağına işaret etmektedir.

"Göklerde ve yerdekiler ister istemez O'na teslim oldukları halde, onlar (Ehl-i Kitap), Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"¹⁰ , *"Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir..."¹¹* , *"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes, O'nu tesbih ederler. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki, onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayıcıdır"¹² .*

Görüldüğü gibi ayetlerde yer ve gök arasında bulunan bütün varlıkların istisnasız bir şekilde ister gönüllü ister gönülsüz Allah'a teslim olduklarından bahsedilmektedir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz ve benzeri ayetlerle ilgili olarak müfessirler çeşitli yorumlar yapmaktadırlar. Örneğin Ali İmran Suresi 83. ayet için Fahrettin Razi;

"Allah Teala dışındaki bütün varlıklar zatları bakımından mümkün varlıklardır. Böyle varlıklar da ancak Allah'ın var etmesiyle var, yok etmesiyle de yok olurlar. O zaman Allah'ın dışında bulunan her şey, varlık ve yokluk bakımından Allah Teala'ya boyun eğmiş ve O'na itaat etmişlerdir"¹³ " yorumunu yapmıştır.

Ayetlerde geçen diğer bir husus, canlı ve cansız varlıkların tamamının teslimiyetlerinin bir alameti olarak Allah Teala'yı tesbih etmeleridir. Bu durumu bazı müfessirler, mükellef olmayan canlılar ve cansız varlıkların ancak boyun eğmek ve itaat etmek mânasında yorumlarken¹⁴ , bazıları da mükellef olmayan varlıkların kendilerine has dilleriyle tesbih edebileceklerini savunarak yorumlamış ve bu konuda birtakım hadisleri delil olarak sunmuşlardır. Örneğin Buhari'de geçen bir hadiste Abdullah b. Mesud'un *"Biz, yemek yenirken yemeğin tesbih ettiğini duyardık"¹⁵* dediği rivayet edilmektedir. Yine diğer bir hadiste Hz. Peygamber Ebu Zerr'e *"Şu güneş nereye gidiyor, biliyor musun? diye sorduğu ve Ebu Zerr'in Alah Resülü daha iyi bilir cevabı üzerine Hz. Peygamberi'nin "Muhakkak ki o gider ve arşın altında secde eder"¹⁶* dediği rivayet edilmektedir.

Esasen Kur'an-ı Kerimde, zaman zaman teslimiyet ve bağlılıkları kainattaki diğer cansız varlıklarla beraber ifade edilen bitki ve hayvanlar, sahip oldukları bitkisel ve hayvani ruhları vasıtasıyla varlıklar silsilesinin bir kademe daha yukarısında bulunmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı bunların bağlılık ve teslimiyetlerine zaman zaman müstakil olarak değinilmiştir. Örneğin;

"Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin? Herbiri kendi duasını ve tesbihini öğrenmiş bilmiştir. Allah

10 Ali İmran Suresi, 83.

11 Hac Suresi, 18.

12 İsra Suresi, 44.

13 Razi, Fahreddin, Tefsir-i Kebir (Mefatihul-Gayb), C. VI, s. 444.

14 Razi, Tefsir-i Kebir, C. XIV, s. 236.

15 Buhari, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail, es- Sahih, Menakab, 25.

16 Buhari, Sahih, Tefsir-i Sure, 36.

onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilir¹⁷ ”, Göklerde ve yerde bulunanlar, yerdeki canlılar (insanlar, hayvanlar, bitkiler) ve bütün melekler büyüklük taslamaksızın Allah’a secde ederler¹⁸ ”; “Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde etmektedir¹⁹ .

Cansız varlıklarda olduğu gibi, bitki ve hayvanların itaat ve bağlılıklarını arzetmelerinin mahiyeti tartışma konusu olmuştur. Ancak bu konuda ortaya çıkan genel kanaat, bu varlıkların sahip oldukları ruhlardan dolayı, hem zorunlu olarak itaat ve teslimiyet göstermeleri, hem de ihtiyari ve bir çeşit bilinçli bir şekilde tesbih yapabilecekleri yönündedir. M. Kutup, hayvanların teslimiyetini, hayatta kalmaları için zorunlu olan içgüdülerine ve dolayısıyla bu güdüleri onlara veren yaratıcılarına teslim olmaları şeklinde yorumlamaktadır²⁰ .

Kur’anda teklife muhatap kabul edilmeyen canlı ve cansız varlıkların bağlılık ve teslimiyeti üzerinde durulmasının insanların teslimiyetine katkıda bulunmak olduğu düşünülebilir. İnsanın bağlılık ve teslimiyetine gelince, gerçek manada zorunlu ve ihtiyari bağlılık ve teslimiyetin insan için daha net bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Esasen, insanın istese de istemesede de yani zorunlu olarak teslim olmak ve kabul etmek durumunda olduğu bazı gerçekler bulunmaktadır. Tabiat kendi kanununu değiştiremediği gibi, insan da bütün gelişmişliği ve göstermiş olduğu gelişmelere rağmen bunları değiştirmeye muktedir olamamıştır. Örneğin insanın dünyaya gelmesinde herhangi bir ihtiyari olmadığı gibi, dünyadan ayrılmaya yani ölüme karşı da herhangi bir alternatifi yoktur.

İnsanlar için zorunlu teslimiyetin çeşitli şekilleri olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya göre zorunlu teslimiyet, kazaya karşı gücünün yetmediğini bilen kişinin teslimiyetidir. Zira o, bütün imkanlarını yitirmiş olup zorla ve isteksizce her şeye teslim olmak zorunda kalmıştır²¹. Benzer bir yorum, İslam dinini kabul etmeyenler için yapılmıştır. Şöyle ki, onlar Allah’a din ile alakalı hususlarda boyun eğmezken, dini olmayan diğer hususlarda kerhen teslim olmuşlardır. Çünkü onların kaza ve kaderi savuşturmaya güçleri yetmemektedir²².

Razi’ye göre; salih müslümanlar dine taalluk eden meselelerde Cenab-ı Hakka isteyerek teslim olurlarken, tabiatlarına ters düşen (hoşlanmadıkları) hastalık, fakirlik, ölüm ve benzeri hususlarda O’na istemeyerek teslim olmuşlardır²³.

Gerçek mânada ihtiyari teslimiyet, düşünen, yargılayan, bilen, seçme özgülüğü gibi özellikleri olan insana mahsus bir hususiyettir. Kur’an’ın muha-

17 Nur Sûresi, 41.

18 Nahl Sûresi, 49.

19 Hac Sûresi, 18.

20 Kutup, Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, s. 60-61.

21 Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, s. 379.

22 İbn Kesir, Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri, C. IV, s. 1293.

23 Razi, Tefsir-i Kebir, C. VI, b, 444.

tabı olan insanlar, Kur'an'da sürekli olarak inanıp teslim olmaya davet edilmiştir. Örneğin;

"Biz sadece Allah'a teslim olduk deyir"²⁴ ; "Ey iman edenler! Allah'tan O'na yaraşır bir şekilde sakının ve ancak teslim olanlardan olarak can verin"²⁵ ; "Şimdi ilahınız tek bir ilahtır. Öyleyse O'na teslim olun"²⁶ .

Dini Teslimiyet ve İnsan

Yukarıda bahsedilen ve benzeri ayetlerde sürekli olarak ihtiyari teslimiyete davet edilen insanın gönüllü bir şekilde dini teslimiyet göstermesi, birçok ayette övülmüştür. Örneğin *"Bilakis kim muhsin olarak yüzünü Allah'a teslim ederse, onun ecri Rabbi katındadır"²⁷* ayetiyle, dinin muhatabı kabul edilen insanın hiçbir zorlanma olmaksızın kendi ihtiyarıyla göstermiş olduğu teslimiyet, diğer teslimiyet türlerinden farklıdır ve "dini teslimiyet" olarak isimlendirilebilir. Bu durumda yukarıda sormuş olduğumuz "...acaba inanan insanın inandığı varlığı, her şeye gücü yeter sonsuz bir kudret sahibi olarak algılamasından dolayı onun karşısında hiçbir şansı bulunmadığından dolayı zorunlu bir teslimiyet midir?" sorusunun cevabını verebiliriz: Teslimiyetin diğer türleri açısından insanın pek fazla alternatifi olduğu söylenemez. Ancak dini teslimiyet açısından insan, kesinlikle iki alternatifte sahip bir durumdadır. Yani kendisine yapılan dini teslimiyet çağrısına "hayır" diyebilecek psikolojik bir yapıya sahiptir. Bu durumda, hayır diyebilme potansiyeline sahip olmasına rağmen bu cevabın tam aksi olan "evet" cevabını vererek maddi manevi bütün varlığını inandığı varlığa teslim ederek inancın zirvesine çıkan insanların sahip oldukları fitri yapısal özellikler içinde ona bu zirve yolculuğunda yardımcı olabilecek bazı donanımlar da bulunmaktadır ki bunlara "dini fitrat" denmektedir. Tek Tanrı inancına meyilli olarak doğmak şeklinde anlaşılan dini fitrat, Kur'an'da kendisiyle ilişkili olarak kullanılan diğer kavramlarla birlikte değerlendirildiğinde; bu kavramın başka hiçbir cihete yönelmeden tam bir tevhid ve bağlanmış mânasını imâ ettiği görülmektedir. Nitekim Kur'anda bu durum;

"Yüzünü hanif olarak dine döndür. Allah'ın insanları üzerine yarattığı din budur. Allah'ın yaratmasında bir değişiklik yoktur. Dosdoğru din budur. Fakat insanların bir çoğu bunu bilmezler"²⁸ " şeklinde ifade edilirken, Hz. Peygamber de, "Her doğan çocuk fitrat üzerine doğar. Sonra onu ebeveyni Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yaparlar"²⁹ " hadisiyle insanın dini teslimiyete yatkın bir yaratılış özelliğine sahip olarak dünyaya geldiğine işaret etmiştir.

İhtiyari teslimiyet olarak ifade edilmesi mümkün olan "dini teslimiyet", bir davete icabet etmek şeklinde vuku bulmaktadır. Nitekim *"Kendimi Allah'a*

24 Bakara Sûresi, 136.

25 Ali İmran Sûresi, 102.

26 Hac Sûresi, 34.

27 Bakara Sûresi, 112.

28 Rum Sûresi, 30.

29 Buhari, Sahih, Tefsir-i Sure, 30,1; Müslim İbn Haccac en-Nisaburi, es-Sahih, Kader, 22; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. II, s. 346.

*teslim ettim*³⁰ ” diyen bir kişi, işimin ve ibadetimin özünü Allah’a teslim ettim, benden sadır olan her ameli yapmamın yegâne nedeni Allah’a kulluk, O’nun uluhiyetine ve hükümlerine uymaktır, ben kendimi Allah’a adadım demiş olmaktadır³¹ . M. İkbâl’e göre de, bütün hayatların nihai mânevî temeli Allah olduğu için, Zat-ı İlâhiye bağlılık zımnen, insanın, kendi ideal tabiat ve karakterine bağlılık demektir³² . Bu durum, modern din psikolojisi çalışmalarında Allport tarafından “iç güdümlü dini yönelim” olarak kavramlaştırılmış ve bir kimsenin dinî inancı uğruna yaşaması için bir motivasyon olarak tanımlanmıştır. Bu durumda bireyin dini teslimiyeti, bizzat bir amaç olarak değerlendirilmekte ve dışsal zorlama olmaksızın güdülen bir amaç olarak anlaşılmaktadır. Dinî inancının arka planında bulunan gerçek faktörlere atıfta bulunmak amacıyla geliştirilen ve psikolojik bir kavram olan “içsellik” kavramı, biyolojik bir kavram olan “hazım” kavramına benzetilmektedir. Tıpkı dışarıdan alınan bir yiyeceğin hazmedilmesi sonucu o yiyeceğin, onu ilk olarak alan aynı biyolojik sistemin bir parçası haline gelmesi gibi, daha önceden kişinin dışında olan, ancak bireyin ona inanmasıyla içselleştirilen bir inanç da, psikolojik bünye tarafından içselleştirildiği andan itibaren o bünyenin çok önemli bir parçası haline gelmektedir. Aynı mekanizma dini teslimiyet için de geçerlidir. Şöyle ki, benzer bir tarzda herhangi bir dinî inanç da birey tarafından bu şekilde içselleştirilebilmekte ve bu inançlar, sahiplerinin şahsiyetlerinin önemli bir parçası haline gelmektedir. Böylece dinî bir otoriteye içsel olarak bağlanan bir insan için bu inanç, hayatının en temel motivisi haline gelmekte ve artık o andan itibaren, diğer bütün ihtiyaçlar, önem derecelerine bakılmaksızın mümkün olduğunca dinî inançlar ile bir uyum içerisinde tatmin edilmeye çalışılmaktadır³³ .

İçsel dini yönelim kavramıyla ilgili olarak yukarıda söylenenlere bakıldığında, insanın kendisi dışında bazı varlıklara (özellikle Tanrıya) karşı içsel bir yönelim potansiyeli taşıdığı, bu potansiyeli çevresel faktörlerin yardımıyla iş görür hale getirerek kendisi dışındaki objelerle özdeşleşebildiği hatta onlara bütün benliğiyle bağlanabildiği görülebilmektedir. Bu durumda kendisini ve dış dünyayı artık bağlanıp içselleştirdiği özelliğin perspektifinden görebildiği anlaşılmaktadır. Burada üç önemli faktör ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi insanın güçlü bir “bağlanma duygusu”na sahip olması; ikincisi bu duygusunu çevresel faktörleri de kullanarak geliştirme yeteneğine sahip olması; üçüncüsü ise bu duygunun yönlendirmesiyle inanıp bağlanacağı kendisi dışındaki varlık veya varlıklar ile kendisi arasında birtakım benzerliklerin olmasıdır. Zira daha önce değinildiği gibi, evvela kişinin dışında olan, ancak bireyin ona inanmasıyla içselleştirilen bir inanç, tıpkı biyolojik hazım olayında olduğu gibi, psikolojik bünye tarafından içselleştirildiği andan itibaren o bünyenin çok önemli bir parçası haline gelmektedir. Bu durumda insanın yapısal özellikleriyle benzerlik arz etmeyen herhangi bir

30 Ali İmran Sûresi, 20.

31 Razi, Tefsir-i Kebir, C. VI, s. 219.

32 İkbâl, M., İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, s. 191.

33 Karaca, F., Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık., S. 3, s. 187-202.

objeyi içselleştirme, veya yapısal özelliği bu duruma müsait olmayan bir varlığın herhangi bir objeye içsel yönelim göstermesi mümkün gözükmemektedir. Nitekim tarih, dini inançlarını yüksek düzeyde içselleştirebilen ve kendisini bu inançlar doğrultusunda gözünü kırpmadan feda edebilecek duruma yükselen ekstrem örneklerle doludur.

İç güdümlü dini yönelim ve bağlılığa en çarpıcı örneklerden birisi Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in hikayesidir. Bilindiği gibi akraba ve yakınlarından uzak düşmüş bir muhacir olan Hz. İbrahim'in evlat isteğiyle ilgili duasının kabul olup oğlu İsmail dünyaya geldiğinde; onunla hissetmiş olduğu mutluluk ve sevinç oldukça büyük olmuştu. Rabbinin halim diye övmüş olduğu bu çocuk, henüz sabilikten çıkıp, ihtiyar baba ile yürümeye ve hayatının bazı merhalelerinde ona refakat etmeye başlayınca, Hz. İbrahim bu biricik oğlunu bağrına basıp doyaya sevmeye ve onunla ünsiyet edip yalnızlığını gidermeye kalmadan, rüyasında onu boğazladığını görmüştür. Bu rüyanın oğlunu boğazlamak için bir işaret olduğunu anlayan Hz. İbrahim, hiçbir tereddüde kapılmaksızın emri kabul etmiş, hükme rıza ve teslimiyet göstermiştir³⁴. Aynı durum, belki bunun daha da zor bir versiyonu, muhatap Hz. İsmail için geçerlidir. Ancak o babasına "*Ey babacığım! Ne ile emrolundusan onu yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın*"³⁵ "cevabını vermiştir. Hz. İbrahim'i canından bir parça olan oğlunu boğazlatmaya götüren, Hz. İsmail'i hayatına mal olacak bir olayı gönül rızasıyla karşılayabilen şey, acaba içselleştirilmiş bir dini teslimiyetten başka ne olabilir? Veya onlara fitratlarındaki bağlanma ve bağlılık gösterme özelliği zemininde yeşeren içsel dini teslimiyetleri dışında başka hangi şey için bu davranışı yapmaya azmettirebilirdi?

İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e, peygamberlik göreviyle görevlendirildiği ilk zamanlarda bile, davasından vazgeçmesi için kendisine maddi olarak bütün imkanları sağlama vaadinde bulunan Mekkeli müşriklerin temsilcisi olarak kendisine gelen ve davasından vazgeçmesi için teklifte bulunan amcası Ebu Talib'e "Güneşi sağ elime, ayı da sol elime koysanız yine dâvamdandır vazgeçmem. Ya Allah bu dini hakim kılar ya da bu uğurda helâk olurum"³⁶ "cevabını verdiren, geçmiş ve gelecek bütün günahlarının affedildiğinin kendisine bildirilmesine³⁷ rağmen geceleri ayakları şişinceye kadar namaz kıldırın inandığı varlığa olan bağlılığından başka ne olabilir?

İnsanlardaki bu bağlılık ve teslimiyet duygusu sadece Tanrıya yönelik değildir. Yapısal bir özellik olan bu duygu, Tanrıya olduğu gibi diğer bazı nesnelere karşı da yönelebilmektedir. Yani dini teslimiyet için güçlü bir motivasyon değeri taşıyan bu duygu, tıpkı diğer dini motivasyonlar gibi içi boş bir çerçeve niteliği taşımaktadır. Nitekim insanın, bazen diğer bir insana, bazen bir eşyaya, bazen vatan gibi kutsal kabul ettiği bazı değerlere benzer şekillerde bağlılık ve teslimiyet gösterdiği sıklıkla gözlemlenen durumlardan biri-

34 Kutup, S., Fi Zilalil Ku'an, C. XII, s. 330-331.

35 Saffat Sûresi, 102.

36 Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, C. I., s. 112.

37 Fetih Sûresi, 2.

sidir. Örneğin Ashab-ı Kiramın Hz. Peygambere göstermiş olduğu bağlılık, bir yönüyle dini bir nitelik taşısa da, netice itibariyle bir bireye karşı gösterilen bir bağlılık türüdür. Özellikle ashabdan bazılarının Hz. Peygamber'e göstermiş olduğu güven ve bağlılık hisleri son derece zirve düzeyindedir. Mesela Hz. Ebu Bekir'in miraç hadisesinde sergilemiş olduğu tutum, bu duruma çarpıcı bir misal teşkil etmektedir. Zira o kendisine anlatılan son derece akıl dışı şeylerin Hz. Peygamberin bizzat kendisinden duyulup duyulmadığını teyit ettirdikten sonra; "Vallahi O söylediye, şeksiz şüphesiz doğrudur. Siz buna hiç şaşırmayın" diyerek, "siddik" unvanını kazanmıştır.

Tanrı dışındaki varlık veya varlıklara karşı gösterilen bağlılık ve teslimiyetin en karakteristik biçimlerinden birisinin gözlemlenebileceği alanlardan birisi de hiç şüphesiz tasavvufi hayattır. Nitekim bilindiği gibi Hz. Peygamberin vefatından sonra din konusunda temayüz etmiş bazı kimselerin etrafında kendiliğinden topluluklar oluşmuş, bu topluluklar onlara öylesine bağlılık öylesine teslimiyet göstermiştir ki, bu uygulamalar sonucunda daha sonra kurumlaşan tarikatlarda şeyhe karşı kayıtsız ve şartsız bağlılık ve teslimiyet esası, ana esaslar arasında yer almıştır. Şeyhe bağlılık ve teslimiyet konusunda tasavvuf büyüklerinin söylemiş oldukları bazı sözler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin tasavvufta ileri bir derece kesbeden Ebu Hafs'a "Bu hallere ne ile ulaştın" diye sorulunca, "Şeyhlerimin bana işaret ettikleri şeyleri tereddütsüz ve kalbimde hiçbir karışıklık gelmeden kabul etmekle" cevabını vermiştir³⁸.

Tasavvufta şeyhin öngördüğü bazı istekleri kalben hiçbir şüphe ve tereddüt göstermeden kabul etmenin, insanın en ayırıcı vasfı olan akli ikinci plana ittiği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bunun gibi dini teslimiyet açısından olaya bakıldığı zaman, dini teslimiyetin oluşum safhasında, bağlılık duygusunun mu, yoksa akli motivasyonların mı daha etkili olduğu gibi bir soru akla gelmektedir. Nitekim bilindiği gibi akıl yürütme ve zihinsel tatmin, dini motivasyonlar arasından en önemli olanlarından birisidir. Bu soruya, bağlılık duygusunun dini teslimiyetin oluşum aşamasında, akıl yürütme ve zihinsel tatminden ibaret olan düşünsel motivasyondan daha etkili olduğu şeklinde cevap vermek mümkündür. Çünkü akli ve zihinsel motivasyonların etkisiyle herkesin dini bir teslimiyet içerisine girmesi mümkün değildir. Zira herkesin aklını aynı düzeyde etkili bir şekilde kullanmasının mümkün olmadığı gibi, aklın üstesinden gelemediği konularda dini teslimiyet ihtimalinin tamamen ortadan kalkması da mümkündür. Halbuki daha çok içgüdüsel veya bilinçdışı bir şekilde çalışan bağlılık güdüsünün dini bir teslimiyeti doğurması daha muhtemel gözükmektedir. Burada şunu ilave etmek mümkündür. Daha çok bağlılık duygusunun etkisiyle oluşan dini teslimiyetin akli ve zihinsel motivasyonlarla desteklenmesi ve kuvvetlenmesi mümkün olabilir. C.G. Jung'un da dediği gibi, inanan insan inancını onu yıkıcı birtakım etkilerden düşüncüyle gücüyle korumalıdır³⁹.

38 Bk. Sülemi, Tasavvufun İlkeleri, s. 50.

39 Yavuz, K., Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri, s. 38.

Buradan hareketle, insanın itaati iradeyle, bağlılığı kalble olmaktadır diyebilir miyiz? Bu konuda fikir beyan edenlerden Pascal'a göre; Allah'ı hissedenden akıl değil kalbdır. Esasen, son gelişmelere bağlı olarak psikolojinin, sadece akıl ön plânda tutup "beyni" bütün fonksiyonların merkezi olarak göstermesi sonucu, psikolojiyi "ruh bilimi" olmaktan çıkmış görenler de vardır. Halbuki Helminski, niteliksel bir evreni anlayabilen bilme yeteneği olarak kalbi görmektedir. Gazali de; insanın şerefi kalbinin özellikleri ile, bu sayede yükselir ve Allah'a yaklaşmaya lâyık olur, demektedir⁴⁰. Yine, Kur'an'da yaklaşık 140 yerde geçen "kalb" kavramını sufilerin başlangıçta anlama ve idrak mânâsında kullandığı, daha sonra ise derinlik kazanarak "gönül" mânâsında kullanıldığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle kalb, ruhun gayba bakan merceksiz gözüdür, ruhun bir algısı ve duygusudur⁴¹.

Daha önce kısaca değinildiği üzere, dini bir özellik taşımayan birçok bağlanma biçimi vardır. Bu bağlamda bazı insanlar diğer bazı insanlara, bazıları birtakım ideolojilere, bazıları ise maddesel birtakım objelere içten bağlılık göstererek teslim olmaktadır⁴². Birine veya bir gruba bağlanmanın, kendini daha büyük bir grubun veya otoritenin parçası hissetme ihtiyacından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Bu güdünün açık ihtiyacının ana tarafından doyurulması sonucunda gelişmiş ihtimali de öne sürülmektedir⁴³. Örneğin Adler bu duruma şu sözlerle dikkat çekmektedir: "İnsanoğlu başkalarının boyunduruğu altına girme konusunda öyle büyük bir eğilimi bünyesinde barındırmaktadır ki, ipnotisör pozuyla ortaya çıkan bir kişinin kurbanı olabilmektedir"⁴⁴. E. Fromm, insanın yukarıda bahsettiğimiz daha düşük düzeydeki bağlanma biçimlerinden kurtulabilmesinin, daha yüksek düzeydeki bir inanış biçimi (din) ile mümkün olabileceği kanâatinde. Nitekim Fromm da, dini inancın temel motivasyonunun bağlanma duygusu olduğu görüşündedir. Ona göre; insanda bir şeylere yönelim ve bağlılık sistemi yapısal bir özellik olarak bulunmaktadır. İnsanın varoluşunun ayrılmaz bir parçası olan bu özellik aynı zamanda son derece güçlüdür ve insanın temel enerji kaynağı pozisyonundadır. Dinin evrensel olması da insandaki bu yönelim ve bağlanma ihtiyacındandır. İnsan, yönelecek ve bağlanacak bir amaca sahip olma açısından dinsel bir ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçla o, hayvanlara, ağaçlara, altından ya da taştan yapılmış putlara, görünmez bir Tanrıya, ermiş bir kişiye ya da şeytanca özellikleri olanlara, atalarına, ulusuna, sınıfına ya da partisine, paraya ya da başarıya tapınabilir⁴⁵.

Bazı psikologlar, Tanrı inancının aynı zamanda varoluşsal bir bağımlılığı kabul etmek demek olduğunu ileri sürerek, Fromm'un yukarıda bahsettiğimiz görüşlerini eleştirirler. Gerçekten de insanda, özgür yaşama gibi bir arzu bulunmaktadır ve bu arzu, insanlık tarihinde ortaya çıkan büyük mücadelelerin arka planında bulunan temel faktörlerden birisi olmuştur. Çünkü insanın bir

40 Gazali, İhyau Ulumi'd-Din, C. 3, s. 18.

41 Aydın, M., Müslüman Düşünürlere Göre., s. 243-244.

42 Kağıtçıbaşı, Ç., İnsan ve İnsanlar, s. 77.

43 Baymur, F., Genel Psikoloji, s. 51.

44 Adler, A., İnsanı Tanıma Sanatı, s. 85.

45 Fromm, Psikanaliz ve Din, s. 34-39; Krş. Peker, Hüseyin, Din Psikolojisi, s. 71.

refleks gibi ilk olarak tepki gösterdiği şey, özgürlüğünün kısıtlanması durumudur. Halbuki dini teslimiyet, birtakım emir ve yasakları bünyesinde barındırmakta ve insanı bağımlı kılarak özgürce davranmasını engellemektedir. Bu durumda birey, bağımlılık ile bağımsızlık arasında çatışmalar yaşamakta ve hatta bu durum Freud gibi bazı psikologlarca, dini inançların insanın ruh sağlığını olumsuz yönde etkilediği konusunda temel argümanı oluşturmaktadır.

Meseleye daha önce bahsettiğimiz teslimiyet türleri açısından bakacak olursak, insan dahil bütün yaratıkların boyun eğmek zorunda kaldıkları durumları ifade etmek üzere kullandığımız “zorunlu teslimiyet” kavramının bu noktada “ihtiyari teslimiyet” kavramından ayrıştığı noktaların ön plana çıkarılması kanaatindeyiz. Gerçekten de, insanın diğer yaratıklar gibi ister istemez göstermiş olduğu bir bağımlılık ve teslimiyet biçimi vardır. Ancak bu dini teslimiyet değildir. Bu bağlamda tamamen gönüllü bir eylem olan dini teslimiyetin, müntesiplerini yukarıda bahsedilen dinsel çatışmalara sürüklenme ihtimalinin fazla olmadığı söylenebilir. Ancak burada şunu ifade etmek mümkündür ki, insanın bazı olaylar karşısında göstermiş olduğu zorunlu teslimiyeti, dini teslimiyet manasındaki gönüllü teslimiyeti için bir zemin hazırlayabilir. Nitekim inanan insan, inandığı dinde birçok ihtiyacının karşılığını bulabilmekte, pek çok açıdan kendisini daha güvende hissedebilmektedir. Örneğin, dini teslimiyetle birlikte insan, güçsüzlük ve çaresizlik duygularını, birtakım korkuları, suçluluk ve günahkarlık duygularını minimum düzeye-indirgeyebildiği gibi, evrensel bir özellik arzeden ölümsüzlük arzusunu realize edebileceği konusunda da yüksek düzeyde bir ümit yaşamaktadır. Dolayısıyla ihtiyari dini teslimiyetin müntesibini bazı hoşuna gidebilecek şeylerden uzaklaştırması mümkündür. Ancak o, bu durumu gönüllü olarak kabul ettiğinden dolayı fazla yadırgamayacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, dini inancın en önemli motivasyonlarından birisi “bağımlılık ve itaat duygusu” dur. Diğer birçok dini motivasyonda olduğu gibi, bağımlılık duygusu da şuur dışı bir mekanizmayla çalışır ve insanı birtakım obje ve olgulara inanıp bağlanmaya, bağlanmanın dozuna göre de itaate yöneltir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, bağlanma ve teslimiyette insan, bağımlılık duygusunun da içinde yer aldığı psikolojik yapısı gereği çaresiz bir bağlanıcı durumunda değildir. Eğer böyle olsaydı, bütün insanların dindar olması gerekirdi. Halbuki bu yapısal özelliğe sahip olmasına rağmen, dini bir bağlanma içinde olmayan birçok insan bulunmakta, hatta daha ileri giderek şiddetli din aleyhtarlığı yapan insanlar da çıkmaktadır. Yani insan, hayvanlarda olduğu gibi basit bir içgüdüsel döngü içinde yaşamamakta, sahip olduğu yapısal özelliklerle çevresel faktörleri bir araya getirerek bunlardan değişik ürünler ortaya çıkarabilmektedir. Dini teslimiyetin de bir tür düşünsel ve hayati bir ürün olduğu söylenebilir. Tarihin kaydetmiş olduğu verilere göre dini bir bağlanma içinde bulunanların sayısının her zaman bu tür bir bağlanma içinde olmayanlardan daha fazla olması, insandaki bağlanma duygusunun kuvvetini gösterdiği gibi, çevresel faktörlerle de son derece yüksek düzeyde uyum gösterebilecek bir esneklikte olduğunu ortaya koymaktadır.